

Michał Kuran*

 <https://orcid.org/0000-0002-0378-2453>

Wojna domowa by Samuel Twardowski A work in progress

Summary

The article presents the problems caused by the destruction in 1944 of the manuscript containing the copy of Samuel Twardowski's entitled *Wojna domowa z Kozaki i Tatary* prepared under the author's control. For the first part of the work, the basis for the edition must be the edition of the first part from 1660, published under the author's control. For the second to the fourth part, the Kalisz edition was corrected by Alojzy Kowalkowski's notes. The edition of Kalisz, as it was censored by the Jesuits from Kalisz for the needs of education in the colleges of the order, cannot constitute the basis for a new edition on its own. We only have the notes of Alojzy Kowalkowski, who compiled the manuscript with the Kalisz edition before World War II. As the individual copies of the Kalisz edition differ, relations between them should be established. Moreover, we do not know whether the burned manuscript was the basis for the Kalisz edition, or whether there is a copy of the work that was directly used by Jesuit printers. In the diocesan archives in Pelplin, the notes of Kowalkowski, which may be a handwritten copy of either a lost manuscript or the Kalisz edition. If they were a copy of the manuscript, could they become the basis for a new edition of parts II–IV of the work?

Keywords: Twardowski Samuel, *Wojna domowa z Kozaki i Tatary*, lost manuscript, editorial problems, Alojzy Franciszek Kowalkowski

* Ph.D. hab. University of Lodz, Faculty of Philology, Institute of Polish Philology and Speech-Language Pathology, Department of Old Literature, Editing and Auxiliary Sciences, ul. Pomorska 171/173, 90-236 Łódź; michal.kuran@filologia.uni.lodz.pl

The history of the editions and research into the manuscript of *Wojna domowa* [Civil War] by Samuel Twardowski offers a good illustration of many of the problems raised in the invitation to the conference “Dzieło *in statu nascendi*. Proces twórczy w literaturze” [Work *in statu nascendi*. The creative process in literature]. The minor deviation from the scope in this study is a result of the fact that I am discussing the origins of a work which cover not only the manuscript stage but also the changes introduced as part of the printing process of the work’s subsequent versions – introduced either by the author himself or after his death. My aim is to answer the question of how the structured content should constitute the basis for a modern edition of the text.

It might seem that *Wojna domowa* is not an *in statu nascendi* work, rather a completed one as it has already been published thrice; it also ought to be considered as finished by dint of the assumed intention of its author expressed in the manuscript. Nonetheless, considering the events that I shall discuss later on, a modern edition of the work would be difficult or even impossible to achieve in its correct version because its text, as a result of unfortunate historical events, remains as if suspended. They relegate *Wojna domowa* back to the category of works *in statu nascendi*.

A question arises: why is that? Why when we possess the partial edition of the work,¹ which was modified later², the edition of the first part produced under the instruction of the author³ and the censored edition published by Jesuits in Kalisz on the 20th anniversary of the poet’s death.⁴ We know the manuscript existed⁵

-
- 1 S. Twardowski, *Wojna kozacka późniejsza przez Jana Kazimierza króla polskiego poparta i skończona w roku 1651*, Daniel Vetterus, Leszno [1552–1555].
 - 2 See S. Stalman, *Die Historischen Epen von Samuel ze Skrzypany Twardowski*, Rheinische Friedrich-Wilhelms Universität, Bonn 1971. Translation into Polish: S. Nowak-Stalman, *Epika historyczna Samuela ze Skrzypany Twardowskiego*, trans. M. Przybylik, R. Krzywy (ed.), Świat Literacki, Izabelin 2004, pp. 157–231.
 - 3 S. Twardowski, *Wojna domowa z Kozaki i Tatary, Moskwą, potym Szwedami i z Węgry przez lat dwanaście tocząca się dotąd, na cztery podzielona księgi, ojczystą muzą*, financed by J. Forster, Wdowa Łukasza Kupisza, Krakow 1660.
 - 4 Idem., *Wojna domowa z Kozaki i Tatary, Moskwą, potym Szwedami i z Węgry przez lat dwanaście za panowania najjaśniejszego Jana Kazimierza króla polskiego tocząca się. Na cztery podzielona księgi ojczystą muzą od... opus posthumum*, typis Collegii Calissiensis Soc[ietatis] Iesu, Calissii 1681. See also: R. Ocieczek, “Dwudziesta rocznica śmierci poety – inicjatywy wydawnicze kaliskich jezuitów”, [in:] *Wielkopolski Maro Samuel ze Skrzypany Twardowski i jego dzieło w wielkiej i małej ojczyźnie*, K. Meller and J. Kowalski (eds.), Wydawnictwo Poznańskie Studia Polonistyczne, Poznań 2002, pp. 340–351.
 - 5 Prior to Second World War it was part of the collections of the National Library. The code, which linked the Krakow edition to the manuscript of the work’s subsequent part, was re-vindicated from the Imperial Public Library in Petersburg where it was referenced as *Sbornik Pol’sk. F. XIV. No 36*. [Pol. F. XIV 36]. Its manuscript was not recorded in *Inwentarz rękopisów*

– it has been known for decades that it suffered the same fate during the Warsaw Uprising as the book collections of the National Library.⁶ The work, consolidated after the Uprising, covering parts from two to four of *Wojna domowa*, was in the 1930s initially studied by fr. Alojzy Kowalkowski, who compared it to two editions, i.e., *Wojna kozacka późniejsza*, which contained the second part, and the Kalisz edition. He published two articles on this topic. In a 1935 preliminary study he characterised the manuscript, and noted omissions and changes introduced as part of censorship interventions in print; in his second article from 1969, when it was already clear that the work's manuscript had been lost forever, he included a detailed summary of the differences between the manuscript and the Kalisz edition, which he had identified and included in his master's thesis, by means of a comparison between the manuscript and the Kalisz edition.⁷

When researching Twardowski's prose, Sibylle Nowak-Stalman of university in Bonn published in 1971 a comparative study of the second part of the work of Kowalkowski's notes and the Kalisz edition. Following Kowalkowski's

Biblioteki Załuskich w Cesarskiej Bibliotece Publicznej, Olga N. Bleskina (RBN), Natalia A. Elagina (RBN), współpraca K. Kossarzecki (BN), Sławomir Szyller (BN) (eds.), Biblioteka Narodowa, Warsaw 2013. See also: *Biblioteka Narodowa Katalog rękopisów*, series 2, vol. 2. ref. 3006–3300. *Rękopisy z Biblioteki Załuskich i innych zbiorów polskich, zwrócone z Leningradu w latach 1923–1934*, B. St. Kupść, K. Muszyńska (eds.), Biblioteka Narodowa, Warsaw 1980. This volume covered revindicated items from the period of 16th–19th century. See also: Kozłowska, "Nieznane wiersze Samuela ze Skrzypny Twardowskiego", *Biblioteka Warszawska* 1913, vol. 1, pp. 381–385; J. Kozłowska-Studnicka, *Katalog rękopisów polskich (poezyj) wywiezionych niegdyś do Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu, znajdujących się obecnie w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie*, Polska Akademia Umiejętności, Krakow 1929, pp. 33–34; J.P. Bańkowski, *Rękopisy rewindykowane przez Polskę z Z.S.R.R. na podstawie traktatu ryskiego i ich dotychczasowe opracowanie*, nakładem „Przeglądu Bibliotecznego”, Krakow 1937.

- 6 Wartime losses in Polish collections were discussed in, e.g.: K. Kossarzecki, "Z prac Biblioteki Narodowej nad inwentarzem zachowanych rękopisów z dawnej Biblioteki Załuskich", *Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi* 2017: *Polonika w zbiorach obcych, tom specjalny*, pp. 263–270. Available online: <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-043195e1-985b-40ea-bb59-of24f5ad89eb> (accessed on: 28.12.2021) (other topic-related literature can be found there). See also: *Straty bibliotek w czasie II wojny światowej w granicach Polski z 1945 roku. Wstępny raport o stanie wiedzy*, parts 1–3, A. Mężyński (ed.), Wydawnictwo Reklama Wojciech Wójcicki, Warsaw 1994; A. Mężyński, *Biblioteki Warszawy w latach 1939–1945*, Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Departament Dziedzictwa Kulturowego, Warsaw 2010; H. Łaskarzewska, "Losy księgozbiorów historycznych w latach 1939–1945 i po zakończeniu drugiej wojny światowej", *Cenne, Bezcenne, Utracone: Katalog utraconych dzieł sztuki*, 2012, pp. 15–26.
- 7 A.F. Kowalkowski, "Ze studiów nad «Wojną domową» Samuela Twardowskiego", *Ruch Literacki* 1935, issue 9–10, pp. 244–252; idem, "O rękopisie i wydaniach Wojny domowej Samuela Twardowskiego", *Miscellanea staropolskie* 3, *Archiwum Literackie* 14, pp. 83–204.

suggestion, 10 years ago I compared his notes with the Kalisz edition of *Wojna domowa* and I established the extent of the changes between the individual copies of the work, which were the result of modifications introduced in its organisation during the printing process.⁸ Then, three years ago Krzysztof Kowalkowski, Alojzy Kowalkowski's nephew, informed me of notes his uncle developed as he was preparing his master's dissertation.⁹ Based on a fragment I saw I can conclude that they refer to the Kalisz edition.

In view of the above discussed circumstances, no one should be surprised that the work is still waiting to be edited. The outlined difficult situation on top of the significant size of the text is a sufficient justification why it has been avoided by publishers.

Samuel Twardowski's *Wojna domowa* discusses the events of 1648–1660, i.e., from the start of the Cossack uprising led by Bohdan Khmelnytsky to the peace treaty signed in Oliwa which ended the Swedish Deluge.¹⁰ In conceptual terms, it relates to the model of historical epic poem, which in *De Bello Civili* or *Pharsalia* was used by Lucan to describe the war struggles between Pompey and Caesar, which concluded in a defeat at Pharsalos in 48 BC.

In its final version Twardowski's work consists of four parts. The first one covers three points. The partial edition of 1660 corresponds to it. The second part, i.e., a reworked version of the previously published *Wojna kozacka późniejsza*, and the third part have not been further divided. The fourth part consists of five points. Parts three and four have been only printed as part of the Jesuit Kalisz edition of 1681.

That means Twardowski wrote and published his work "in instalments". First, he published *Wojna kozacka późniejsza* at Daniel Vetterus in Leszno between 1651 and 1655, which he dedicated to Wrocław prince and Płock's bishop Charles Ferdinand Vasa. Next, *Wojna domowa* was published in Krakow in 1660 financed by Jerzy Ferster and printed by the widow of Łukasz Kupisz; it consisted of the three-point first part and bore a double dedication: To Jeremi Wiśniowiecki and his kin Dmytro and Konstanty Wiśniowiecki, as well as to king John Casimir. This particular edition, as it was released during its author's lifetime and under his instruction, constitutes the go-to basis for any new edition as well as for any research into the first

⁸ M. Kuran, "O wariantach kaliskiej edycji «Wojny domowej» Samuela Twardowskiego", *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Librorum* 2010, issue 16, pp. 57–116.

⁹ K. Kowalkowski, "Nieznany rękopis «Wojny domowej» Samuela Twardowskiego sporządzony przez ks. Alojzego Kowalkowskiego", *Studia Pelplińskie* 2017, pp. 489–492.

¹⁰ See, e.g., M. Kaczmarek, *Epicki kształt poematów historycznych Samuela Twardowskiego*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław 1972; G. Grabowicz, "S. Twardowski's «Wojna domowa». Literary context and aspects of genre", [in:] *For Wiktor Weintraub*, ed. by V. Erlich et al., Mouton & Co., The Hague–Paris, 1975, pp. 169–187.

part. However, problems arise as one goes further. The author modified *Wojna kozacka późniejsza*, which was also published during Twardowski's lifetime and under his instruction, by adding it to the final version of the work depicting the 12 years of the Polish Republic's wars. He did not, however, manage to publish during his lifetime its continuation, i.e., parts two through four. The whole was published 20 years after his death by Kalisz-based Jesuits based on its manuscript. They introduced changes to the text. Having removed the dedications known from the already printed version and included in the manuscript, they introduced their own dedication to Stefan Branicki (1640–1709) and they censored some sections. During the printing process, various minor, possibly accidental, editorial changes were also introduced which distorted the content and altered the author's language.¹¹

It is possible that by the end of the Second World War the National Library was in possession of a copy of *Wojna domowa* composed of the Krakow edition that included 96 pages (the first part) and the manuscript of 151 sheets. It was originally part of M.F. Niewieski's collection. It later constituted part of the Załuski family's book collection (ref. P. 502), and then it was held at the Imperial Public Library in Petersburg (ref. Sbornik Pol'sk. F. XIV. No. 36), only to become revindicated pursuant to the Riga Treaty of 1921 and be deposited at the University of Warsaw Library and, eventually, handed over to the National Library. In 1932–1934 it was lent by prof. Roman Pollak to the Library of the Poznań Society of Friends of Learning.¹² It became the basis for the study prepared by fr. Alojzy Kowalkowski as part of his master's thesis. Kowalkowski was the last person to work on the volume before it burned during the Nazi systemic destruction of Warsaw and all archival material collected in the Polish capital in retaliation for the Warsaw Uprising in late autumn 1944.

According to Kowalkowski the manuscript was not a rough copy but a duplicate, a fact that was indicated by a number of omissions later filled on the margins, as well as deletions, corrections and annotations. According to the researcher, the copyist copied some of the text while he wrote down the rest by ear, a conclusion that was supposed to be proven by errors caused by the copyist mishearing things, e.g., “bębny na głowę” (drums on the head) instead of “bębny larmowe” (alarm drums).¹³ Based on his analysis of the annotations made in a different handwriting and having compared their script with the poet's autobiographical tombstone Kowalski found they were written by the original author.¹⁴ That means that the manuscript that was lost in 1944 constituted a duplicate developed under the poet's instruction and, therefore, there must have been an original rough copy.

11 A.F. Kowalkowski, “O rękopisie i wydaniach «Wojny domowej» ...”, p. 90.

12 Ibid., pp. 83–84.

13 Ibid., p. 87.

14 Ibid., p. 88.

This duplicate should be considered a representation of the final version of the volume that had been approved by the author.¹⁵

Kowalkowski's study lacks the question whether the Jesuits used the version known to the researcher as they were preparing the Kalisz edition or yet another version of the work. It is possible, mind you, that they used a different copy and as a result the differences I shall discuss further in this article between the lost yet somewhat known manuscript and the Kalisz edition have not been the result of the Jesuits' censorship but rather of the fact of using a different text, possibly better as it might have been closer to that what the author had intended.¹⁶

Understandably, Kowalkowski also did not compare the Krakow and the Kalisz editions. A comparative analysis indicates the extent and the nature of censorship interventions in the first part of the work thus shedding light from the outside on the operations applied between the manuscript version and the Kalisz edition.¹⁷

Based on the joint binding of the printed version of the first part and the manuscript of parts second through fourth Kowalkowski concluded that the author treated the volume as the basis for publication. That is because the manuscript of the first part of the work was lost and it was replaced by the printed version of 1660. Kowalkowski assumed that the volume he knew constituted the final complete version of the work prepared for printing under the instruction of its author. He did not, however, argue at any point that the Jesuits had used that particular copy.

Thus it seems appropriate to seek a different manuscript version of the work. Sadly, though, any such efforts have yet to prove successful.

Regarding the comparison of *Wojna kozacka późniejsza* and *Wojna domowa* from 1681 one should note that those were juxtaposed by Sibylle Nowak-Stalman, who also utilised Kowalkowski's findings regarding the relationship between the manuscript and the Kalisz edition. She argued: "In all these cases, according to Kowalkowski's thesis, the Kalisz edition is identical to the manuscript."¹⁸ Therefore, one

¹⁵ Ibid.

¹⁶ That seems doubtful as the changes in the form of deletions of certain sections carry a clear censorship nature.

¹⁷ Modifications applied to the author's language, e.g., "różno" (Krakow) vs "różne" (Kalisz) (point 1, lines 916), as well as to the content itself ("Da tak ognia" (Krakow) vs "Dał tak ognia" (Kalisz) (point 1, lines 957), "Wręcz na nieprzyjaciela" (Krakow) (I, line 1122) vs "Więc na nieprzyjaciela" (Kalisz) (I, line 1120), word order: "Przodkom naszym jakoby urodzone dżyto" (Krakow) (p. 78, point III, line 278) vs "Jakoby urodzone przodkom naszym dzieło" (Kalisz) (p. 84, point III, line 270). There also appeared a censor intervention – in the first point the line "W tak gorące pożary, tyłkoż o hetmaniech / Było słyszeć, że mieli już też być w Glińianiech" was dropped altogether (Krakow, p. 21, line 923–924). The first point in the Krakow edition contains 1362 lines compared to the 1360 lines in the Kalisz edition; the second point in both editions contains 1834 lines and the third 1106 lines in both.

¹⁸ S. Nowak-Stalman, *Epika historyczna Samuela ze Skrzypny Twardowskiego*, p. 170.

should treat *Wojna kozacka późniejsza* as a variant of the text that could not have constituted the basis of the edition as it was modified by the author after the edition with the intention to include it into a larger whole that he intended to publish already in 1660. That is why a new modern edition cannot utilise the apparently reliable yet outdated Leszno print from 1651–1655.¹⁹ Thus it is necessary to use the lost manuscript, or rather the published notes made by Alojzy Kowalkowski.

Consider these sample changes made between *Wojna kozacka późniejsza* with the destroyed manuscript and the Kalisz edition:

<i>Wojna kozacka późniejsza</i> , lines 31–37	<i>Wojna domowa</i> (Kalisz edition), part 2, lines 31–39
Aż gdy o tym myślę I próżne po powietrzu zamki sobie kryślę, Cera tej przypatrując różnej się światowej, Wybił mi to Chmielnicki w okamgnieniu z głowy Ani ja już fantazyj jakich o tym marzę, Ani więcej na Boga mojego się skarżę Zawsze sprawiedliwego.²⁰	Aż gdy myślę o tym, Co by też wżdy za koniec takich był na potym I płużyć li <u>ta</u> cera bez żadnej światowej Na im rewolucyjej, wybił mi to z głowy Chmielnicki dziś dopiero w krótkiej barzo dobie, Szczęścia swego odmiany doznawszy na sobie. Ani próżno na Boga mojego się skarżę, Zawsze sprawiedliwego.

These fragments feature transmutation (a change of the order of words in contact), immutation (a substitution by an outside element), and adjection (an addition of an element). In the later edition the author abandoned references to imagination and fantasy.

The next example is dominated by detraction (omission) with some instances of immutation:

<i>Wojna kozacka późniejsza</i> , lines 1165–1170	<i>Wojna domowa</i> (Kalisz edition), lines 1283–1286
[...] (oprócz tych, którzy pozostali Dla obrony obozów abo jeszcze dalej Domy mając, nie doszli, zwłaszcza między tymi Wielcy beli Polacy spół mazowieckimi Niektórymi powiaty, a tak wieść wysoko W drodze o nich trąbiła) nie westchnął gęboko?²¹	[...] (oprócz tych, którzy pozostali Dla obrony obozu abo, jeszcze dalej Domy mając, nie doszli) z góry gdzie wysoko Śmiertelnością wzruszony nie westchnął gęboko?

¹⁹ A.F. Kowalkowski, "O rękopisie i wydaniach «Wojny domowej»...", pp. 89–90.

²⁰ English translation: "Oh, when I think about it / I draw in the air to no avail / Observing these different world's skins / Khmelnytsky knocked that immediately out of my head, / And I no longer dream about it, / Nor do I complain any more about my God, / He the just one."

²¹ English translation: "(apart from those who have stayed / To defend camps of even further / Having house, did not arrive, especially among those / Great were Poles among Mazovia's / Some poviats, and the news is / It was passed on the road) did not sigh deep?"

The next example contains an advanced case of detraction. The poet also used transmutation and immutation, and to a minor extent adjection:

<i>Wojna kozacka późniejsza</i> , lines 818–828	<i>Wojna domowa</i> (Kalisz edition), lines 924–928
Nie tylko że pogromi, ale porzuconej Wiele spiżę zdobędzie i więźniów, i koni, Prócz co w samym poboju albo ich w pogoni Padło trupem. A taki dawszy wstręt zawodom Pierwszym nieprzyjacielskim prosto się ku Brodom Weźmie swoim, o boki niemal ocierając Chmielnickiemu samemu, skąd się pośpieszając, Odda tę wiktoryją, jako która jemu Od poddanych należy, do nóg panu swemu Za znak nieomelony, jako przed pioruny Pierzchają błyskawice, większej wnet fortuny.²²	Wielkim sercem pogromi i plon porzucony Spół z więźniami odbierze, skąd się powracając Ku swym Brodom, a niemal o bok ocierając Chmielnickiemu samemu, nad swe spodziewanie Już tu króla z obozem u Styru zastanie.

This time I marked transmutation in bold and immutation in red. Once again, the text of the Kalisz edition was reduced:

<i>Wojna kozacka późniejsza</i> , lines 2034–2041	<i>Wojna domowa</i> (Kalisz edition), lines 2294–2299
[...] wśród okoliczności Pozornych tych zażywał, woląc owszem z nimi Na królewską usługę także gotowymi Przeciw nawet tureckiej Porcie iść pospołu I w pół utknąć znaki swe Stambułu, Aniż znając przyjaźni tak statecznej wiele Po nich dotąd, zaraz by za nieprzyjaciele Miał ich liczyć i nosić.²³	[...] wśród okoliczności Pozornych tych zażywał, woląc iść pospołu Znaki swoje rozwinąć, niż po nich tak wiele Dotąd znając przyjaźni, za nieprzyjaciele Miał ich liczyć.

In the next example, the poet's activities consisted of both detraction and adjection, i.e., of partial immutation (marked in red). The added fragment is more extensive; it introduces previously unknown personal situational details:

²² English translation: "Not only will destroy, but the abandoned / Armour will gain and prisoners, and horses / Not only in conquest but also in chase / Died. And having gained aversion / First in enemies strait to Brody / Will go, almost brushing against the sides / Of Khmelnytsky himself, rushing from there / Shall give the victory, which to him / Deservant is from his subjects, / To the feet of his master / Unerring, like from thunder / Lightning flee, of smaller fortune immediately."

²³ English translation: "having first the circumstances / Seeming experienced, preferring indeed with them / To royal service also ready / Against the Turkish Porte even march together / And become stuck halfway to Istanbul, / Rather than having known this great unwavering friendship / From them until now, immediately as enemy / consider them."

Wojna kozacka późniejsza, lines 1972–1976	Wojna domowa (Kalisz edition), lines 2172–2187
Wojska ku nam obracał, wyprawiał Hładkiego Przeciw mu komonikiem, zastępując pasy I skupić się nie dając. A już też w te czasy Naszy ówdzie, z co węższej dobywszy się Czuli nie mniej o sobie.²⁴	Wojska z nim pod Łojowem tu do koronnego Ściągnął pilno, Orkuszę przeciw nim wyprawiał Z Antonem, pułkowniki, aleć się rozprawiał Prędko z nimi Gąsiewski, nad Irpą ich zbiwszy Gromem niespodziewanym, czym tak utwierdziwszy W Kijowie się Radziwiłł, acz miastu przepuścił Gwoli metropolicie, wszakże nie dopuścił Żadnej w nim mieć armaty, i oprócz przy zdrowiu Je zostawił, kiedy też nasi pogotowiu, Dobywszy się tymczasem z owej swojej nędze, Czuli nie mniej o sobie.

Clearly, the modifications did not only consist of eliminating whole lines (de-traction) or adjection, but also of transmutation and immutation, i.e., of changing the order or lexical substitution to items that semantically related.

The changes had an impact on the size of the resulting version. *Wojna kozacka późniejsza* contains 2496 lines while the second part of the manuscript and the related to it Kalisz edition has 2754 lines. Eventually, the new edition grew by 258 lines (270 new lines were added and 12 were removed).²⁵

To understand why the Kalisz edition cannot constitute the basis for a new edition of the volume, one needs to consider the censorship and editorial interventions which disrupted the integrity of the author's language. When compared to the manuscript, the Kalisz edition, as per Kowalkowski's findings repeated by Stalman, is shorter by 72 lines.²⁶ According to the researcher, the changes, i.e., omissions, were of three kinds. Firstly, as I have already mentioned, the Jesuits removed "the author's foreword and his dedication to specific books."²⁷ Instead, they added their own dedication to Stefan Branicki, Stefan Czarniecki's grandson. Secondly, they removed from the criticism of Polish society a fragment in which the poet complained about the greediness and pride of the clergy. Thirdly, they removed or modified passages in which Twardowski reproached, or even simply mentioned, Bogusław Radziwiłł. Whenever his name would appear they inserted such designations as "Generał" (General), "Książę" (Duke) or "Hetman". In other words, the Jesuits applied aposiopesis in respect of the audience ("statement discordant

²⁴ English translation: "Turned armies towards us, Sent Hładki / Against us, replacing stripes / Not allowing to gather. And already in those times / Our everywhere, having emerged from poverty big and small, / Caring no less about themselves."

²⁵ S. Nowak-Stalman, *Epika historyczna Samuela ze Skrzyzny Twardowskiego*, pp. 159–170.

²⁶ Ibid., p. 159; A.F. Kowalkowski, "O rękopisie i wydaniach «Wojny domowej»...", p. 92.

²⁷ A.F. Kowalkowski, "O rękopisie i wydaniach «Wojny domowej»...", p. 91.

with the audience” or “evoking a sense of shame”)²⁸. One omission had a moral grounding. The censors removed a reference to the victims “w Wenerzynym kościele” (in Venera’s church):²⁹

manuscript, book IV, p. III, lines 1267–1270	Kalisz edition, book IV, p. III, lines 1249–1250
Do pokoju nadzieje, kiedy swe z tej miary W Wenerzynym kościele odprawią ofiary. Czego pewien zostając w te by się nie wdawał Latające ceduły [...] ³⁰	Do pokoju nadzieje. W te by się nie wdawał Latające ceduły [...]

The dedications provided³¹ in the manuscript that preceded each part of the work were intended for: Krakow bishop Andrzej Trzebicki (1607–1679) in the third part, and Jerzy Lubomirski (1616–1667) in the fourth part. The decision by the Jesuits to remove the dedications already outdated in 1681 seems reasonable. Both addressees had already died when the Kalisz edition was being published. Stefan Branicki, the new patron of the publication, eventually died in 1709. For the publishers, pragmatic considerations and not respect for the author’s intentions took priority. The updating of the dedications was a practice commonly applied in the case of re-issued works.

The Jesuits also removed the following fragment about Bogusław Radziwiłł:³²

manuscript, book IV, p. IV, lines 586–597	Kalisz edition, book IV, p. IV, lines 576–577
Wszakże potem niedługoż się rekoliguje I wnet skupi tę tylko poniószy stąd szkodę, Że co miał za jedyną zwycięstwa nagrodę, Upuści Radziwięła, który wnetże znowu Przeciw kawalerskiemu brata swego słowu	Wszakże potem niedługoż się rekoliguje. Którą gdy tam Fortuną Gąsiewski pracuje, [...]

²⁸ “Aposiopesis «designed» (“calculated” (...)) is based on a conflict between the content of an omitted statement and the oppositional force that rejects the content of that statement,” (H. Lausberg, *Retoryka literacka. Podstawy wiedzy o literaturze*, trans. ... A. Gorzkowski, Wydawnictwo Homini, Bydgoszcz 2002, § 887b).

²⁹ A.F. Kowalkowski, “O rękopisie i wydaniach «Wojny domowej»...”, pp. 159: manuscript “p. 100r sheet 81, lines 1261/1270”. Similar modifications were introduced in school editions of Ovid’s works. See Justyna Zaborowska-Musiał, “Twórczość Owidiusza w jezuickiej dydaktyce szkolnej XVI–XVIII w.,” [in:] *Dwa millenia z Owidiuszem*, Ł. Berger et al. (eds.), Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2020, pp. 293–303.

³⁰ English translation: “Hope for peace, when due for this / In Venera’s church they lay sacrifice. / Certain of that he would not be drawn into it / 1270 flying listings.”

³¹ A. Kowalkowski, *op. cit.*, p. 159. All quotations from the manuscript and the Kalisz edition of *Wojna domowa* are provided as quoted in Kowalkowski’s article.

³² *Ibid.*, p. 168.

Zbiegł do Szewdów. Ani się drugi raz poprawił, Owszem tak wyrodzonym Ojczyźnie swej stawił Przeciw samej naturze, że choć więźniem u niej, Nie nakłonił afektu synowskiego ku niej. Kacerko węzoroła, co się to tym zdobisz Pięknym z wierzchu kolorę? O, czego nie robisz? Którą gdy tam Fortuną Gąsiewski pracuje ³³	

The transmutation from Radziwiłł to Książę resulted in an aposiopesis in terms of the content:³⁴

manuscript, part IV, p. V, lines 225–227	Kalisz edition, part IV, p. V, lines 225–227
[...] Tamże na kolana Padszy nisko Radziwiłł , gdy przeprasza Pana Ciężko urażonego [...] ³⁵	[...] Tamże na kolana Padszy nisko i Książę , gdy przeprasza Pana Ciężko urażonego [...]

One can also argue censorship intentions in the omission of a fragment criticizing the clergy:

manuscript, part IV, p. II, lines 797–804	Kalisz edition, part IV, p. II, lines 797–812
Ów sprzedaje jak tyran, aż też barwy starej Po wsiach befo nie widzieć w sukni chłopa szarej, Ale też i w kościołach i światowych księży Niepodobna wynosić, że którym to cięży Być musiało z ostatnim chłopków ich zniszczeniem I czego niekarany swoim uciążeniem Nie mógł żołnierz, czego sam ludzkich też niesyty Wycisnąć nieprzyjaciel, ksiądz wziął nieużyty. Nie na jakie gwałtowne i tak oczywiste Zbiorów tych obracając potrzeby ojczyste, Ale swoje wystawy, chyba aż umarszy,	Ów sprzedaje jak tyran, aż też barwy starej Po wsiach befo nie widzieć w sukni chłopa szarej Nie na jakie gwałtowne i tak oczywiste Zbiorów tych obracając potrzeby ojczyste, Ale swoje wystawy, chyba aż umarszy, W kryjomych depozytach i skrzyniach zawarszy, Feniksom je gotując. Żywoty przykładne Grubijaństwem okrczone [...]

³³ English translation: “Soon afterwards become reacquainted / And shall gather back having incurred this loss, / Having had this one prize of the victory, / Shall leave Radziwiłł, who immediately again / Against his brother’s honorary word / Fled to Swedes. Nor corrected himself a second time, / Indeed thus born to his Homeland he stood / Against nature itself, despite prisoner in it, / Did not incline his son’s affection to it. / Oh heresy of the serpent’s bearer, why do you boast that / Beautiful on the surface colour? Oh, why don’t you do something? / When Gąsiewski works fortune there.”

³⁴ Ibid., p. 182.

³⁵ English translation: “There to your knees. / Radziwiłł having fallen low, when apologising to the Lord / Offended greatly.”

W kryjomych depozytach i skrzyniach zawarszy, Feniksom je gotując. Albo jako teraz Proszeni o łanowych na sejmach więc nieraz Szwedom się okupując. Żywoty przykładne Grubijaństwem okrzeczone [...] ³⁶	

Some of the Jesuit corrections were editorial in nature and in the publishers' mind could have served to clarify the text. They may have been introduced because of the typesetter's different sense of style. The following sample change is lexical in nature:³⁷

manuscript, part II, lines 151–152	Kalisz edition, part II, lines 151–152
[...] którzy na kształt Grochu wyszynionego [...] ³⁸	[...] którzy na kształt Grochu wysypanego [...]

It is often the case that the changes seem to have resulted from the fact that the publisher differed from the author in terms of aesthetic sense, e.g., in the numerous cases of modifications of the word order. Those could have been a result of the changing nature of language and the fact that the stylistic solutions proposed by the elderly poet were considered archaic and not modern enough:³⁹

manuscript, book II, lines 299–300	Kalisz edition, part II, lines 299–300
[...] które tak zniszczone Nie są jeszcze , żeby dać ręce opuszczone ⁴⁰	[...] które tak zniszczone Jeszcze nie są , żeby dać ręce opuszczone

In such cases, it would be difficult to talk about political or moral censorship. However, some of the changes stripped the text of the poet's unique style, just as in the above example.

³⁶ English translation: "He sells like a tyrant, of the old colours / No peasant in a grey dress could be seen, / But neither in churches and world's priests / It is not right to elevate, that for some it is difficult / Probably with the last destruction of their peasants / Not being punished with their enslavement / What a soldier could not do, not filled with human tears / Enemy cannot squeeze, the useless priest took. / Not for some violent and so obvious / Turning the homeland needs of the crops, / But own displays, probably until death, / Stored in hidden stores and chests, / Preparing them for phoenixes. Or like now / Asked for crops at sejms often / Paying bounty to Swedes. Exemplary lives / Marked by ribaldry."

³⁷ Ibid., p. 94.

³⁸ English translation: "similar to / Dropped pea."

³⁹ Ibid., p. 94.

⁴⁰ English translation: "which destroyed so badly / They are not, to put their hands down."

Why did the Jesuits publish *Wojna domowa* on the 20th anniversary of the poet's death? They did so with the educational usage of the work in mind as by being a kind of a handbook in modern history at that time and an example of historical prose it continued to function in colleges almost to the dissolution of the order in 1773. Therefore, one could argue that the censorship interventions were introduced in view of the volume's intended use.⁴¹

In 1681 Jesuits published not only *Wojna domowa* but also an anthology of Twardowski's poems entitled *Miscellanea selecta*, for which they used some poems he had published himself.⁴² Pragmatism inclined them to turn a blind eye to his anti-Jesuit remarks which the graduate of the Kalisz Jesuit-managed college included in *Przeważna legacja* already in 1633. In fact, he did not publish any of his works in the Kalisz-based printing house. He used workshops located in Lublin, Warsaw, Krakow, and Leszno. After graduation, he seemed not to be associated with the order in any manner; he rather appeared to avoid any association.

The use of both works for educational purposes has been confirmed in manuscript poetry collections and student notes which featured quotations from the discussed works by Twardowski as examples of desirable artistic solutions.⁴³

One of the stages in the editorial work on *Wojna domowa*, once the changes introduced by Jesuit censorship are removed, will be to identify the lessons that can be drawn from the differences between the individual copies of the Kalisz edition⁴⁴ as it is necessary to establish which parts of the non-identical printed copies constitute the final version of the edition.

Conclusions

For a new edition of the volume to come to fruition it would be necessary to browse archival resources in hope of finding yet another manuscript of the work. Therefore, it is also necessary to establish whether the copy destroyed during the Second World War was the only surviving copy and, most importantly, whether it was

41 See K. Puchowski, "Historia w kolegiach jezuickich w czasach Samuela ze Skrzypny Twardowskiego", [in:] *Wielkopolski Maro Samuel ze Skrzypny Twardowski i jego dzieło w wielkiej i małej ojczyźnie*, K. Meller and J. Kowalski (eds.), Wydawnictwo Poznańskie Studia Polonistyczne, Poznań 2002, p. 339.

42 K. Bielska, *Bibliografia starych druków kaliskich do końca XVIII w.*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa-Poznań 1980, pp. 49-51.

43 R. Łużny, "Pisarze kręgu Akademii Kijowsko-Mohylańskiej a literatura polska", *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego* 1966, issue 142, *Prace Historycznoliterackie*, coll. 11, pp. 52-53, 93-94. See M. Kuran, *Retoryka, historia i tradycja literacka w twórczości okolicznościowej Samuela Twardowskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2008, pp. 22-25.

44 M. Kuran, "O wariantach kaliskiej edycji «Wojny domowej» Samuela Twardowskiego”...

the basis for the Kalisz edition. It is possible that Jesuit collections may hold a manuscript copy on the basis of which they printed the work. Sadly, after the dissolution of the order the library of the Jesuit college in Kalisz became scattered; a portion of the collection was brought to the University of Warsaw Library.⁴⁵ The printed resources of the Jesuit printing house were initially intercepted by fr. Wiktor Wargowski who managed the printing house under the name of “Drukarnia J. K. Mci i Rzeczypospolitej” [His Majesty’s and the Republic’s Printing House] since 1781;⁴⁶ from 1793 it operated under the name of “Drukarnia J. O. Xcia Prymasa Arcybiskupa Gnieźnieńskiego” [Duke Primate Archbishop of Gniezno’s Printing House] until it was relocated to Łowicz and merged into “Drukarnia Prymasowska” [Primate’s Printing House].⁴⁷

If no new manuscript copy of *Wojna domowa* emerges, the Kalisz edition amended with manuscript-based annotations by A. Kowalkowski shall constitute the basis for the edition of parts two through four. Such an edition would not be able to utilise the researcher’s notes surviving in Pelplin collections as they constitute a copy of the Kalisz edition, as indicated by several sheets in that collection that open with a dedication to Branicki.⁴⁸ Kowalkowski utilised his notes to full extent as he prepared his article published in *Miscellanea Staropolskie*.

⁴⁵ “Kalisz”, [in:] *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, L. Grzebień SJ (ed.) in cooperation with the Jesuit team, Wydawnictwo WAM, Krakow 2004, p. 261. See also: K. Bielska, “Drukarstwo kaliskie jego dzieje i dorobek do upadku Rzeczypospolitej”, *Roczniki Biblioteczne* 1962, issue 3–4, pp. 41–77.

⁴⁶ *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, vol. 3, part I: *Wielkopolska*, A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, J. Sójka (eds.), Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław 1977, pp. 94, 104, 260.

⁴⁷ J. Sójka, “Drukarstwo w Kaliszu”, [in:] *Dzieje Kalisza*, W. Rusiński (ed.), Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1977, pp. 244–246.

⁴⁸ It seems worth considering why the researcher copied the Kalisz edition and not the manuscript. This issue remains open for now.

Michał Kuran*

Wojna domowa Samuela Twardowskiego **– dzieło w procesie**

Streszczenie

Artykuł przedstawia problemy, jakie wywołało zniszczenie w 1944 roku manuskryptu zawierającego sporządzoną pod kontrolą autora kopię dzieła *Wojna domowa z Kozaki i Tatary* Samuela Twardowskiego. Dla części pierwszej dzieła podstawą edycji musi być wydana pod kontrolą autora edycja części pierwszej z roku 1660. Dla części II–IV edycja kaliska skorygowana notatkami Alojzego Kowalkowskiego. Edycja kaliska, jako że została przez kaliskich jezuitów ocenowana dla potrzeb edukacji prowadzonej w kolegiach zakonu, nie może stanowić samodzielnie podstawy nowego wydania. Dysponujemy jedynie notatkami Alojzego Kowalkowskiego, który przed II wojną światową zestawiał manuskrypt z edycją kaliską. Ponieważ poszczególne egzemplarze edycji kaliskiej różnią się, należy ustalić relacje między nimi. Nie wiemy ponadto czy spalony manuskrypt był podstawą edycji kaliskiej, czy też istnieje odpis dzieła, z którego wprost korzystali drukarze jezuicy. W archiwum diecezjalnym w Pelplinie zachowały się notatki Kowalkowskiego, które mogą być odręcznym odpisem albo zaginionego manuskryptu, albo edycji kaliskiej. Czy gdyby były odpisem manuskryptu, mogą stać się podstawą nowego wydania części II–IV utworu?

Słowa kluczowe: Twardowski Samuel, *Wojna domowa z Kozaki i Tatary*, zaginiony manuskrypt, problemy edytorskie, Alojzy Franciszek Kowalkowski

Dzieje wydań oraz badań nad rękopisem *Wojny domowej* Samuela Twardowskiego dobrze unaoczniają znaczną część problemów, jakie zostały postawione w zaproszeniu na konferencję „Dzieło *in statu nascendi*. Proces twórczy w literaturze”. Nieznaczone odstępstwo od tego zakresu w przypadku obecnego studium wynika z tego, iż zajmuję się genezą dzieła obejmującą przede wszystkim nie etap rękopiśmienny, lecz także zmiany, jakie następowały w trakcie druku kolejnych wersji utworu – dokonywane przez samego autora oraz wprowadzane po jego śmierci.

* Dr hab., Uniwersytet Łódzki, Wydział Filologiczny, Instytut Filologii Polskiej i Logopedii, Zakład Literatury Dawnej, Edytorstwa i Nauk Pomocniczych, ul. Pomorska 171/173, 90-236 Łódź; michal.kuran@filologia.uni.lodz.pl

Poszukuję odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób skonstruowany przekaz winien stanowić podstawę współczesnego wydania dawnego dzieła.

Pozornie *Wojna domowa* to utwór niebędący *in statu nascendi*, dzieło skończone, ponieważ było trzykrotnie opublikowane, za takie uznać by je należało także z powodu domniemanej intencji autora wyrażonej w rękopisie. Mimo tego z uwagi na zdarzenia, o których dalej będzie mowa, bardzo trudna w realizacji czy wręcz niemożliwa do uzyskania w poprawnej wersji jest **nowoczesna edycja** tego dzieła, bowiem jego tekst wskutek nieszczęśliwych wypadków dziejowych pozostaje niejako w zawieszeniu. Wydarzenia te przenoszą *Wojnę domową* z powrotem do zbioru dzieł pozostających *in statu nascendi*.

Nasuwa się pytanie: Dlaczego? Skoro dysponujemy edycją cząstkową dzieła⁴⁹, później zmodyfikowaną⁵⁰, wydaniem części pierwszej wykonanym pod kontrolą autora⁵¹ oraz ocenzone wydaniem ogłoszonym w 20 rocznicę śmierci poety przez jezuitów w Kaliszu⁵². Wiemy o istnieniu rękopisu dzieła⁵³, który wedle dostęp-

49 S. Twardowski, *Wojna kozacka późniejsza przez Jana Kazimierza króla polskiego poparta i skończona w roku 1651*, Daniel Vetterus, Leszno [1552–1555].

50 Zob. S. Stalman, *Die Historischen Epen von Samuel ze Skrzyzny Twardowski*, Rheinische Friedrich-Wilhelms Universität, Bonn 1971. Przekład polski: S. Nowak-Stalman, *Epika historyczna Samuela ze Skrzyzny Twardowskiego*, przekł. M. Przybylik, oprac. R. Krzywy, Świat Literacki, Izabelin 2004, s. 157–231.

51 S. Twardowski, *Wojna domowa z Kozaki i Tatary, Moskwą, potym Szwedami i z Węgry przez lat dwanaście tocząca się dotąd, na cztery podzielona księgi, ojczystą muzą*, nakładem J. Forstera, Wdowa Łukasza Kupisza, Kraków 1660.

52 Tenże, *Wojna domowa z Kozaki i Tatary, Moskwą, potym Szwedami i z Węgry przez lat dwanaście za panowania najjaśniejszego Jana Kazimierza króla polskiego tocząca się. Na cztery podzielona księgi ojczystą muzą od... opus posthumum*, typis Collegii Calissiensis Soc[ietatis] Iesu, Calissii 1681. Zob. też: R. Ociecek, *Dwudziesta rocznica śmierci poety – inicjatywy wydawnicze kaliskich jezuitów*, [w:] *Wielkopolski Maro Samuel ze Skrzyzny Twardowski i jego dzieło w wielkiej i małej ojczyźnie*, red. K. Meller i J. Kowalski, Wydawnictwo Poznańskie Studia Polonistyczne, Poznań 2002, s. 340–351.

53 Należał przed II wojną światową do zbiorów Biblioteki Narodowej. Kodeks łączyący edycję krakowską z rękopisem dalszej części dzieła został rewindykowany z Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu, gdzie opatrzony był sygnaturą Sbornik Pol'sk. F. XIV. No 36. [Pol. F. XIV 36]. Manuskrytu tego nie odnotowano w *Inwentarzu rękopisów Biblioteki Załuskich w Cesarskiej Bibliotece Publicznej*, oprac. Olga N. Bleskina (RBN), Natalia A. Elagina (RBN), współpraca K. Kossarzecki (BN), Sławomir Szyller (BN), Biblioteka Narodowa, Warszawa 2013. Zob. też: *Biblioteka Narodowa Katalog rękopisów*, ser. 2, t. 2. Sygn. 3006–3300. *Rękopisy z Biblioteki Załuskich i innych zbiorów polskich, zwrócone z Leningradu w latach 1923–1934*, oprac. B.St. Kupść, K. Muszyńska, Biblioteka Narodowa, Warszawa 1980. W tomie tym opisano rewindykaty z XVI–XIX w. Zob. też: J. Kozłowska, *Nieznane wiersze Samuela ze Skrzyzny Twardowskiego*, „Biblioteka Warszawska” 1913, t. 1, s. 381–385; J. Kozłowska-Studnicka, *Katalog rękopisów polskich (poezji) wywiezionych niegdyś do Cesarskiej Biblioteki*

nej od kilku dziesięcioleci wiedzy podzielił los warszawskich księgozbiorów Biblioteki Narodowej podczas powstania warszawskiego⁵⁴. Spalony po zakończeniu powstania warszawskiego przekaz, obejmujący części od drugiej do czwartej *Wojny domowej*, w latach 30. został wstępnie przebadany przez ks. Alojzego Kowalkowskiego, który porównał go z dwiema edycjami, czyli obejmującą drugą część utworu *Wojną kozacką późniejszą* i edycją kaliską. Badacz opublikował na ten temat dwa artykuły. W ogłoszonym w roku 1935 w zarysie scharakteryzował rękopis oraz odnotował opuszczenia i zmiany dokonane w ramach ingerencji cenzorskich w druku, w drugim z roku 1969, gdy było już wiadomo, iż rękopis utworu bezpowrotnie zaginął, opublikował szczegółowe zestawienie różnic między rękopisem a wydaniem kaliskim, jakie wynotował i zebrał w pracy magisterskiej, porównując rękopis z edycją kaliską⁵⁵.

Badająca epikę Twardowskiego Sibylle Nowak-Stalman z uniwersytetu w Bonn w 1971 roku opublikowała analizę porównawczą drugiej części utworu obejmującą notatki Kowalkowskiego i edycję kaliską. Pod wpływem sugestii Kowalkowskiego zestawiając 10 lat temu jego notatki z edycją kaliską *Wojny domowej* ustaliłem zakres zmian pomiędzy poszczególnymi egzemplarzami dzieła, będącymi efektem modyfikacji, jakich dokonywano w składzie w trakcie druku⁵⁶. Z kolei trzy lata temu bratanek Alojzego, Krzysztof Kowalkowski poinformował mnie o notatkach,

Publicznej w Petersburgu, znajdujących się obecnie w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie, Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, Kraków 1929, s. 33–34; J.P. Bańkowski, *Rękopisy rewindykowane przez Polskę z Z.S.R.R. na podstawie traktatu ryskiego i ich dotychczasowe opracowanie*, nakładem „Przeglądu Bibliotecznego”, Kraków 1937.

- 54 O wojennych startach w polskich zbiorach pisano w m.in.: K. Kossarzewski, *Z prac Biblioteki Narodowej nad inwentarzem zachowanych rękopisów z dawnej Biblioteki Załuskich*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” 2017: *Polonika w zbiorach obcych, tom specjalny*, s. 263–270. Dostępny online: <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-043195e1-985b-40ea-bb59-0f24f5ad89eb> (dostęp: 28.12.2021) (tam też dalsza literatura przedmiotu). Zob. też: *Starty bibliotek w czasie II wojny światowej w granicach Polski z 1945 roku. Wstępny raport o stanie wiedzy*, cz. 1–3, red. A. Mężyński, Wydawnictwo Reklama Wojciech Wójcicki, Warszawa 1994; A. Mężyński, *Biblioteki Warszawy w latach 1939–1945*, Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Departament Dziedzictwa Kulturowego, Warszawa 2010; H. Łaskarzewska, *Losy księgozbiorów historycznych w latach 1939–1945 i po zakończeniu drugiej wojny światowej*, „Cenne, Bezcenne, Utracone”: *Katalog utraconych dzieł sztuki*, 2012, s. 15–26.
- 55 A.F. Kowalkowski, *Ze studiów nad „Wojną domową” Samuela Twardowskiego*, „Ruch Literacki” 1935, nr 9–10, s. 244–252; tenże, *O rękopisie i wydaniach „Wojny domowej” Samuela Twardowskiego*, „Miscellanea staropolskie” 3, „Archiwum Literackie” 14, s. 83–204.
- 56 M. Kuran, *O wariantach kaliskiej edycji „Wojny domowej” Samuela Twardowskiego*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Librorum” 2010, nr 16, s. 57–116.

jakie sporządził jego stryj, przygotowując pracę magisterską⁵⁷. W oparciu o znany mi fragment mogę stwierdzić, iż stanowią one odpis edycji kaliskiej.

Z uwagi na zarysowane okoliczności trudno się dziwić, że dzieło cały czas czeka na edytora. Nakreślona skomplikowana sytuacja, pomijając znaczną objętość tekstu, w zasadzie wystarczająco tłumaczy przyczyny wydawniczego zaniechania.

Wojna domowa Samuela Twardowskiego to dzieło przedstawiające wydarzenia z lat 1648–1660, a więc od wybuchu powstania kozackiego dowodzonego przez Bohdana Chmielnickiego aż po zawarcie pokoju w Oliwie wieńczącego potop szwedzki⁵⁸. Koncepcja dzieła nawiązuje do modelu eposu historycznego, jaki w *Bellum civile*, czyli *Farsaliach* posłużył się Lukan, opisujący dzieje wojennych zmagania Pompejusza i Cezara zakończonych klęską pod Farsalos w 48 roku p.n.e.

Dzieło Twardowskiego składa się w ostatecznej swojej wersji z czterech części. Pierwsza z nich obejmuje trzy punkty. Odpowiada jej cząstkowa edycja z 1660 roku. Część druga, czyli przerobiona wersja opublikowanej uprzednio *Wojny kozackiej późniejszej*, oraz część trzecia nie zostały dodatkowo podzielone. Część czwarta składa się z pięciu punktów. Części trzecia i czwarta drukowane były tylko w ramach jezuickiej edycji kaliskiej z 1681.

Twardowski pisał i publikował więc dzieło „na raty”. Najpierw ogłosił w Lesznie u Daniela Vetterusa *Wojnę kozacką późniejszą* w latach między 1651 a 1655 dedykowaną królewiczowi wrocławskiemu i płockiemu biskupowi Karolowi Ferdynandowi Wazie. Następnie ukazała się w Krakowie w 1660 r. nakładem Jerzego Ferstera u wdowy Łukasza Kupisza *Wojna domowa* obejmująca złożoną z trzech punktów część pierwszą opatrzoną podwójną dedykacją: Jeremiu Wiśniowieckiemu oraz jego krewnym Dymitrowi i Konstantemu Wiśniowieckim, jak też królowi Janowi Kazimierzowi. Podstawę dla nowego wydania utworu i dla badań części pierwszej dzieła stanowi bezsprzecznie ta właśnie edycja, jako że ukazała się za życia i pod kontrolą autora. Problemy pojawiają się dalej. Opublikowaną również pod kontrolą i za swego życia *Wojnę kozacką późniejszą* autor zmodyfikował, włączając do finalnej wersji dzieła przedstawiającego 12 lat wojen Rzeczypospolitej. Nie zdążył jednak wydać ciągu dalszego, czyli części od drugiej do czwartej. Całość ogłosili 20 lat po śmierci autora kaliscy jezuici na podstawie rękopisu. Dokonali w tekście zmian. Usuwając wcześniejsze znane z druku i zapisane w rękopisie dedykacje, wprowadzili własną skierowaną do Stefana Branickiego (1640–1709), ocenowali też częściowo tekst. W trakcie druku wkradły się różnego rodzaju

⁵⁷ K. Kowalkowski, *Nieznany rękopis „Wojny domowej” Samuela Twardowskiego sporządzony przez ks. Alojzego Kowalkowskiego*, „Studia Pelplińskie” 2017, s. 489–492.

⁵⁸ Zob. m.in. M. Kaczmarek, *Epicki kształt poematów historycznych Samuela Twardowskiego*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław 1972; G. Grabowicz, *S. Twardowski’s „Wojna domowa”. Literary context and aspects of genre*, [w:] *For Wiktor Weintraub*, ed. by V. Erlich et al., Mouton & Co., The Hague–Paris, 1975, s. 169–187.

drobne zmiany o charakterze redakcyjnym często zniekształcające przekaz, jak i ingerujące w język autora⁵⁹.

W Bibliotece Narodowej pozostawał najprawdopodobniej do końca drugiej wojny światowej egzemplarz *Wojny domowej* złożony z wydania krakowskiego liczącego 96 stron (część pierwsza) oraz rękopisu liczącego 151 kart. Pochodził ze zbiorów M.F. Niewieskiego, następnie znalazł się w księgozbiornie Załuskich (sygn. P. 502), potem w Cesarskiej Bibliotece Publicznej w Petersburgu, by po rewindykacji do kraju dokonanej na podstawie traktatu ryskiego z 1921 r. trafić do depozytu w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego i następnie znaleźć się w Bibliotece Narodowej. W latach 1932–1934 wolumin ten został wypożyczony do Biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk⁶⁰ przez prof. Romana Pollaka. Stał się podstawą opracowania przygotowanego przez ks. Alojzego Kowalkowskiego w ramach pracy magisterskiej. Kowalkowski był ostatnią osobą, jaka pracowała nad tym woluminem przed jego spalaniem podczas akcji niszczenia Warszawy i zgromadzonych w stolicy zasobów materialnych w ramach represji po powstaniu warszawskim późną jesienią 1944 r.

Zdaniem Kowalkowskiego rękopis nie był brulionem, lecz kopią, o czym świadczyła pewna liczba opuszczeń uzupełnionych następnie na marginesie, skreśleń, poprawek i dopisków. Według badacza kopista częściowo przepisywał tekst, częściowo pisał ze słuchu, czego dowodzić mają błędy wynikające z przeszyszenia, np. zapis „bębny na głowę” zamiast „bębny larmowe”⁶¹. Analizując dopiski sporządzone inną ręką, porównawszy dukt pisma tych dopisków z autobiograficznym nagrobkiem poety Kowalkowski ustalił, iż pochodziły one od autora⁶². Zniszczony w 1944 r. rękopis stanowił więc kopię sporządzoną pod kontrolą poety. Wynika stąd, iż musiał istnieć jakiś oryginał, będący brulionem. Kopię, o której mowa, traktować należy jako przedstawiającą ostateczną wersję utworu zatwierdzoną przez autora⁶³.

W badaniach Kowalkowskiego nie pojawia się pytanie o to, czy jezuici przygotowując wydanie kaliskie posługiwali się znaną badaczowi czy inną kopią utworu. Być może bowiem korzystali z innego egzemplarza, wskutek czego różnice, o których mowa będzie dalej, między utraconym i znanym pośrednio rękopisem a edycją kaliską nie wynikają z działań cenzorskich jezuitów, tylko są pochodną opierania się na innym, może lepszym, bo bliższym intencji autora przekazie⁶⁴.

59 A.F. Kowalkowski, *O rękopisie i wydaniach „Wojny domowej”...*, s. 90.

60 Tamże, s. 83–84.

61 Tamże, s. 87.

62 Tamże, s. 88.

63 Tamże.

64 Wydaje się to wątpliwe, zmiany polegające na skreśleniu pewnych partii tekstu mają charakter wyraźnie cenzorski.

Co zrozumiałe, Kowalkowski nie dokonał też zestawienia edycji krakowskiej z kaliską. Analiza porównawcza umożliwiła ustalenie, jaki był zakres i charakter ingerencji cenzorskich w pierwszej części dzieła, co pozwala oświetlić z zewnątrz działania wychwycone w relacji przekaz rękopiśmienny a edycja kaliska⁶⁵.

Ze wspólnej oprawy druku części pierwszej i rękopisu części od wtórej do czwartej Kowalkowski wyciągnął ponadto wniosek, iż wolumin był przez autora traktowany jako podstawa wydania dzieła. Nie zachował się bowiem rękopis części pierwszej utworu, jego miejsce zastąpił druk z roku 1660. Kowalkowski założył, iż znany mu wolumin stanowił ostateczną, pełną wersję dzieła przygotowaną do druku pod kontrolą autora. Nie stwierdził jednak nigdzie, że jezuici korzystali z tej właśnie kopii.

W tej sytuacji rozsądnym wydaje się podjęcie poszukiwań innego przekazu rękopiśmiennego utworu. Niestety do tej pory nie przyniosło ono pozytywnego rezultatu.

W kwestii relacji *Wojna kozacka późniejsza* a *Wojna domowa* z 1681 r odnotować należy, iż przekazy te zestawiała z sobą Sibylle Nowak-Stalmann, która korzystała też z ustaleń Kowalkowskiego dotyczących relacji rękopis edycja kaliska. Według badaczki: „We wszystkich tych przypadkach – jak wynika z pracy Kowalkowskiego – kaliskie wydanie jest identyczne z rękopisem”⁶⁶. Zatem *Wojnę kozacką późniejszą* traktować należy jako wariant tekstu, który nie może stanowić podstawy wydania, jako że był po edycji modyfikowany przez autora z myślą o włączeniu go do większej całości, którą chciał on ogłosić już w roku 1660. Dlatego w nowym współczesnym wydaniu nie możemy posłużyć się co prawda wiarygodnym, aczkolwiek zdezaktualizowanym drukiem leszczyńskim z lat 1651–1655⁶⁷. Musimy skorzystać z zaginionego rękopisu, a właściwie z opublikowanych notatek Alojzego Kowalkowskiego.

Oto przykłady zmian, jakie nastąpiły między *Wojną kozacką późniejszą* a zniszczonym rękopisem i edycją kaliską:

⁶⁵ Modyfikacje obejmują język autora, np. „róžno” krak. – „różne” kal. (pkt 1, w. 916), jak i sam przekaz „Da tak ognia” krak. – „Dał tak ognia” kal. (pkt 1, w. 957), krak. „Wręcz na nieprzyjaciela” (I, w. 1122) – krak. „Więc na nieprzyjaciela” (I, w. 1120), zmiana szyku: „Przodkom naszym jakoby urodzone dżyto” krak. (s. 78, p. III, w. 278) – „Jakoby urodzone przodkom naszym dzieło” kal. (s. 84, p. III, w. 270). Pojawiła się także ingerencja cenzorska – w punkcie pierwszym opuszczono wersy: „W tak gorące pożary, tylkoż o hetmaniech / Było słyszeć, że mieli już też być w Glinianiech” (krak. s. 21, w. 923–924). Punkt pierwszy liczy w edycji krakowskiej 1362 wersy, zaś w kaliskiej 1360 wersów, punkt wtóry liczy w obu edycjach po 1834 wersy, punkt trzeci liczy w obu edycjach 1106 wersów.

⁶⁶ S. Nowak-Stalmann, *Epika historyczna Samuela ze Skrzypny Twardowskiego...*, s. 170.

⁶⁷ A.F. Kowalkowski, *O rękopisie i wydaniach „Wojny domowej”...*, s. 89–90.

<i>Wojna kozacka późniejsza</i> , w. 31–37	<i>Wojna domowa</i> (edycja kaliska), cz. 2, w. 31–39
Aż gdy o tym myślę I próżne po powietrzu zamki sobie kryślę, Cerze tej przypatrując różnej się światowej, Wybił mi to Chmielnicki w okamgnieniu z głowy, Ani ja już fantazyj jakich o tym marzę, Ani więcej na Boga mego się skarżę, Zawsze sprawiedliwego.	Aż gdy myślę o tym, Co by też wżdy za koniec takich był na potym I płużyć li <u>ta</u> cera bez żadnej światowej Na im rewolucyjej, wybił mi to z głowy Chmielnicki dziś dopiero w krótkiej barzo dobie, Szczęścia swego odmiany doznawszy na sobie. Ani próżno na Boga mego się skarżę, Zawsze sprawiedliwego.

Odnutowujemy tu transmutację (zmiana kolejności słów w kontakcie), immutację (zastąpienie elementem pochodzącym z zewnątrz) z adiekcją, a więc dodaniem elementu. W edycji późniejszej autor rezygnuje z odwołań do wyobraźni i fantazji.

W kolejnym przykładzie dominantą stanowi detrakcja (pominięcie) obok niej zaś imutację:

<i>Wojna kozacka późniejsza</i> , w. 1165–1170	<i>Wojna domowa</i> (edycja kaliska), w. 1283–1286
[...] (oprócz tych, którzy pozostali Dla obrony obozów albo jeszcze dalej Domy mając, nie doszli, zwłaszcza między tymi Wielcy beli Polacy spót mazowieckimi Niektórymi powiaty, a tak wieść wysoko W drodze o nich trąbiła) nie westchnął głęboko?	[...] (oprócz tych, którzy pozostali Dla obrony obozu albo, jeszcze dalej Domy mając, nie doszli) z góry gdzie wysoko Śmiertelnością wzruszony nie westchnął głęboko?

Z zaawansowaną detrakcją spotykamy się w kolejnym przypadku. Poeta posłużył się tu także transmutacją i immutacją. W niewielkim stopniu pojawia się adiekcja:

<i>Wojna kozacka późniejsza</i> , w. 818–828	<i>Wojna domowa</i> (edycja kaliska), w. 924–928
Nie tylko że pogromi, ale porzuconej Wiele spiże zdobędzie i więźniów, i koni, Prócz co w samym poboju albo ich w pogoni Padło trupem. A taki dawszy wstręt zawodom Pierwszym nieprzyjacielskim prosto się ku Brodom Weźmie swoimi, o boki niemal ocierając Chmielnickiemu samemu, skąd się pośpieszając, Odda tę wiktoryją, jako która jemu Od poddanych należy, do nóg panu swemu Za znak nieomelony, jako przed pioruny Pierzchają błyskawice, większej wnet fortuny.	Wielkim sercem pogromi i plon porzucony Spót z więźniami odbierze, skąd się powracając Ku swym Brodom, a niemal o bok ocierając Chmielnickiemu samemu, nad swe spodziewanie Już tu króla z obozem u Styru zastanie.

Tym razem boldem oznaczyłem transmutacje, na czerwono immutacje. Ponownie w edycji kaliskiej doszło do redukcji tekstu:

Wojna kozacka późniejsza, w. 2034–2041	Wojna domowa (edycja kaliska), w. 2294–2299
[...] wprzód okoliczności Pozornych tych zażywał, wolać owszem z nimi Na królewską usługę także gotowymi Przeciw nawet tureckiej Porcie iść pospołu I w pół utknąć znaki swe Stambułu, Aniż znając przyjaźni tak statecznej wiele Po nich dotąd, zaraz by za nieprzyjaciele Miał ich liczyć i nosić.	[...] wprzód okoliczności Pozornych tych zażywał, wolać iść pospołu Znaki swoje rozwinąć, niż po nich tak wiele Dotąd znając przyjaźni, za nieprzyjaciele Miał ich liczyć.

W kolejnym przykładzie działania poety polegają zarazem na detrakcji i adiekcji, czyli częściowo na immutacji (czerwona czcionka). Dodany fragment jest obszerniejszy, wprowadza nieznane wcześniej szczegóły personalne i sytuacyjne:

Wojna kozacka późniejsza, w. 1972–1976	Wojna domowa (edycja kaliska), w. 2172–2187
Wojska ku nam obracał, wyprawił Hładkiego Przeciw mu komonikiem, zastępując pasy I skupić się nie dając. A już też w te czasy Naszy ówdzie, z co węższej dobywszy się nędze, Czuli nie mniej o sobie.	Wojska z nim pod Łojowem tu do koronnego Ściągnął pilno, Orkuszę przeciw nim wyprawił Z Antonem, pułkowniki, aleć się rozprawił Prędko z nimi Gąsiewski, nad Irpą ich zbiwszy Gromem niespodziewanym, czym tak utwierdziwszy W Kijowie się Radziwiłł, acz miastu przepuścił Gwoli metropolicie, wszakże nie dopuścił Żadnej w nim mieć armaty, i oprócz przy zdrowiu Je zostawił, kiedy też nasi pogotowiu, Dobywszy się tymczasem z owej swojej nędze, Czuli nie mniej o sobie.

Modyfikacje nie polegają tylko, jak widać, na usunięciu całych wersów (detrakcja) lub adiekcji, lecz również na transmutacji oraz immutacji, czyli na zmianie szyku lub wymianie słownictwa na pokrewne znaczeniowo.

Dokonane zmiany wpłynęły na objętość nowej wersji. *Wojna kozacka późniejsza* liczy 2496 wersów, zaś część druga rękopisu i odpowiadające jej wydanie kaliskie 2754. Finalnie przybyło w nowej redakcji 258 wersów (przy czym przybyło wersów 270, ubyło 12)⁶⁸.

Bardzo istotne dla zrozumienia, dlaczego edycja kaliska nie może stanowić podstawy nowego wydania dzieła są ingerencje cenzorskie i redakcyjne naruszające integralność języka autora. Wydanie kaliskie wobec rękopisu, jak ustalił Kowalkow-

⁶⁸ S. Nowak-Stalmann, *Epika historyczna Samuela ze Skrzypny Twardowskiego...*, s. 159–170.

ski i podała za nim Stalman, jest krótsze o 72 wersy⁶⁹. Zmiany, czyli opuszczenia, według badacza, są trzech rodzajów. Po pierwsze, jak już wspomniałem, jezuiti usunęli „przedmowę autora i jego dedykacje do poszczególnych ksiąg”⁷⁰. Dodałi jedną, własną dedykację dla Stefana Branickiego, wnuka Stefana Czarnieckiego. Po drugie, wyłączyli z krytyki społeczeństwa polskiego fragment przedstawiający narzekania poety na pazerność i pychę duchowieństwa. Po trzecie, usunęli lub zmodyfikowali miejsca, w których Twardowski ganił, a nawet wspominał wprost Bogusława Radziwiłła. W miejscu nazwiska pojawiły się określenia „Generał, Książę, Hetman”. Jezuiti zastosowali zatem aposjopezę respektującą audytorium („wypowiedź niezgodna z audytorium” lub „wywołująca poczucie wstydu”)⁷¹. Jedno pominięcie ma podłoże obyczajowe. Cenzorzy usunęli wzmiankę o ofiarach „w Wenerzyńnym kościele”⁷²:

rękopis, ks. IV, p. III, w. 1267–1270	wydanie kaliskie, ks. IV, p. III, w. 1249–1250
Do pokoju nadzieje, kiedy swe z tej miary W Wenerzyńnym kościele odprawią ofiary. Czego pewien zostając w te by się nie wdawał Latające ceduły [...]	Do pokoju nadzieje. W te by się nie wdawał Latające ceduły [...]

Podane⁷³ w rękopisie dedykacje poprzedzające poszczególne części dzieła były skierowane: przed częścią trzecią do bpa krakowskiego Andrzeja Trzebickiego (1607–1679), zaś przed częścią czwartą do Jerzego Lubomirskiego (1616–1667). Usunięcie przez jezuitów tych nieaktualnych dedykacji w roku 1681 wydaje się racjonalne. Obaj ich adresaci przecież już nie żyli w momencie ukazania się edycji kaliskiej. Stefan Branicki, nowy patron przedsięwzięcia wydawniczego, zmarł dopiero w r. 1709. Dla wydawców priorytet stanowiły względy pragmatyczne, nie szacunek dla intencji autorskich. Aktualizująca zmiana dedykacji była praktyką powszechnie stosowaną w przypadku reedycji dzieł.

⁶⁹ Tamże, s. 159; A.F. Kowalkowski, *O rękopisie i wydaniach „Wojny domowej”...*, s. 92.

⁷⁰ A.F. Kowalkowski, *O rękopisie i wydaniach „Wojny domowej”...*, s. 91.

⁷¹ „Aposjopeza „obliczona” („kalkulowana” [...]) opiera się na konflikcie pomiędzy treścią pominiętej wypowiedzi a siłą opozycyjną, która odrzuca treść owej wypowiedzi” (H. Lausberg, *Retoryka literacka. Podstawy wiedzy o literaturze*, przekł. A. Gorzkowski, Wydawnictwo Homini, Bydgoszcz 2002, § 887b).

⁷² A.F. Kowalkowski, *O rękopisie i wydaniach „Wojny domowej”...*, s. 159: rękopis „pg. 100r ark. 81, ww. 1261/1270”. Analogiczne modyfikacje wprowadzono w szkolnych wydaniach dzieł Owidiusza. Zob. Justyna Zaborowska-Musiał, *Twórczość Owidiusza w jezuickiej dydaktyce szkolnej XVI–XVIII w.*, [w:] *Dwa millenia z Owidiuszem*, red. Ł. Berger i inni, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2020, s. 293–303.

⁷³ A.F. Kowalkowski, dz. cyt., s. 159. Wszystkie cytaty z rękopisu i z wydania kaliskiego *Wojny domowej* podaję za artykułem Kowalkowskiego.

Jezuici usunęli też następujący fragment mówiący o Bogusławie Radziwille⁷⁴:

rękopis, ks. IV, p. IV, w. 586–597	wydanie kaliskie, ks. IV, p. IV, w. 576–577
Wszakże potem niedługoż się rekoliguje I wnet skupi tę tylko poniószy stąd szkodę, Że co miał za jedyńą zwycięstwa nagrodę, Upuści Radziwiela, który wnetże znowu Przeciw kawalerskiemu brata swego słowu Zbiegł do Szewdów. Ani się drugi raz poprawił, Owszem tak wyrodzonym Ojczyźnie swej stawił Przeciw samej naturze, że choć więźniem u niej, Nie nakłonił afektu synowskiego ku niej. Kacferko wężoroda, co się to tym zdobisz Pięknym z wierzchu kolorem? O, czego nie robisz? Którą gdy tam Fortuną Gąsiewski pracuje [...]	Wszakże potem niedługoż się rekoliguje. Którą gdy tam Fortuną Gąsiewski pracuje [...]

Transmutacja z Radziwiłł na Książę skutkuje w sferze przekazu aposjopeją⁷⁵:

rękopis, cz. IV, p. V, w. 225–227	wydanie kaliskie, cz. IV, p. V, w. 225–227
[...] Tamże na kolana Padszy nisko Radziwiela, gdy przeprasza Pana Ciężko urażonego [...]	[...] Tamże na kolana Padszy nisko i Książę, gdy przeprasza Pana Ciężko urażonego [...]

Motywacji cenzorskiej można doszukiwać się w pominięciu fragmentu z krytyką duchowieństwa:

rękopis, cz. IV, p. II, w. 797–804	wydanie kaliskie cz. IV, p. II, w. 797–812
Ów sprzedaje jak tyran, aż też barwy starej Po wsiach beło nie widzieć w sukni chłopa szarej, Ale też i w kościołach i światowych księży Niepodobna wynosić, że którym to cięży Być musiało z ostatnim chłoptków ich zniszczeniem I czego niekarany swoim uciążeniem Nie mógł żołnierz, czego sam ludzkich też niesyty Wycisnąć nieprzyjaciel, ksiądz wziął nieużyty. Nie na jakie gwałtowne i tak oczywiste Zbiorów tych obracając potrzeby ojczyste,	Ów sprzedaje jak tyran, aż też barwy starej Po wsiach beło nie widzieć w sukni chłopa szarej Nie na jakie gwałtowne i tak oczywiste Zbiorów tych obracając potrzeby ojczyste, Ale swoje wystawy, chyba aż umarszy, W kryjomych depozytach i skrzyniach zawarszy, Feniksom je gotując. Żywoty przykładne Grubijaństwem okrczone [...]

⁷⁴ Tamże, s. 168.

⁷⁵ Tamże, s. 182.

Ale swoje wystawy, chyba aż umarszy, W kryjomych depozytach i skrzyniach zawarszy, Feniksom je gotując. Albo jako teraz Proszeni o łanowych na sejmach więc nieraz Szwedom się okupując. Żywoty przykładne Grubijaństwem okrzeczone [...]	

Część jezuickich poprawek ma charakter redakcyjny i służyć mogła w pojęciu wydawcy uczytelnieniu tekstu. Motywacją do ich wprowadzenia mogło być odmiennie poczucie stylu zecera. Podana tu przykładowo zmiana ma charakter leksykalny⁷⁶:

rękopis, cz. II, w. 151–152	wydanie kaliskie, cz. II, w. 151–152
[...] którzy na kształt Grochu wyszynionego [...]	[...] którzy na kształt Grochu wysypanego [...]

Nierzadko zmiany wydają się być podyktowane odmiennym od autorskiego poczuciem estetycznym wydawcy, jak choćby w licznych przypadkach modyfikacji szyku. Zmiany te mogły być związane z rozwojem języka i uznaniem rozwiązań stylistycznych zaproponowanych przez leciwego poetę za archaizujące, nienowoczesne⁷⁷:

rękopis, ks. II, w. 299–300	wydanie kaliskie, cz. II, w. 299–300
[...] które tak zniszczone Nie są jeszcze , żeby dać ręce opuszczone	[...] które tak zniszczone Jeszcze nie są , żeby dać ręce opuszczone

Trudno wówczas mówić o działaniu cenzury politycznej czy obyczajowej. Zmiany niejednokrotnie pozbawiają natomiast język poety jego osobistego wyrazu, jak w tym właśnie przypadku.

Dlaczego jezuita ogłosił *Wojnę domową* w 20 rocznicę śmierci poety? Zrobili to z myślą o dydaktycznym wykorzystaniu dzieła, które jako swego rodzaju podręcznik współczesnej historii i wzorcowy przykład epiki historycznej funkcjonowało w kolegiach niemalże do kasaty zakonu w 1773 r. Przeznaczeniem więc można tłumaczyć dokonane ingerencje cenzorskie⁷⁸.

⁷⁶ Tamże, s. 94.

⁷⁷ Tamże.

⁷⁸ Zob. K. Puchowski, *Historia w kolegiach jezuickich w czasach Samuela ze Skrzypny Twardowskiego*, [w:] *Wielkopolski Maro Samuel ze Skrzypny Twardowski i jego dzieło w wielkiej i małej ojczyźnie*, red. K. Meller i J. Kowalski, Wydawnictwo Poznańskie Studia Polonistyczne, Poznań 2002, s. 339.

Jezuici opublikowali w 1681 r. nie tylko *Wojnę domową*, lecz również antologię wierszy Twardowskiego zatytułowaną *Miscellanea selecta*, korzystając z cząstkowo ogłoszonych przez poetę utworów⁷⁹. Pragmatyzm kazał im przymknąć oko na antyjezuickie wycieczki Twardowskiego, jakie ten wychowanek kaliskiego kolegium zakonu wprowadził do *Przeważnej legacyi* już w 1633 r. Żadnego też ze swoich dzieł nie ogłosił w kaliskiej drukarni. Korzystał z warsztatów w Lublinie, Warszawie, Krakowie i Lesznie. Od czasów szkolnych nie ujawniły się jego związki z zakonem, raczej wygląda, jakby starał się ich unikać.

Dydaktyczne wykorzystanie obu dzieł poświadczają rękopiśmienne poetyki i studenckie wypiski, w których jako przykłady pożądaných rozwiązań artystycznych pojawiają się cytaty z wymienionych dzieł Twardowskiego⁸⁰.

Jednym z etapów pracy nad edycją *Wojny domowej*, po wyeliminowaniu już zmian, jakie wprowadziła do tekstu jezuicka cenzura, będzie ustalenie lekcji, które wynikają z różnic między poszczególnymi egzemplarzami edycji kaliskiej⁸¹. Ustalenia wymaga bowiem, które części poszczególnych nieidentycznych drukowanych egzemplarzy dzieła stanowią ostateczną wersję wydania kaliskiego.

Wnioski

By możliwym stało się wydanie utworu, konieczne jest przeszukanie zasobów archiwalnych z nadzieją na znalezienie innego jeszcze rękopiśmiennego przekazu. Czyli niezbędne jest też ustalenie, czy zniszczony w czasie wojny egzemplarz był jedynym zachowanym i czy on, co najważniejsze, stał się podstawą edycji kaliskiej. W zbiorach jezuickich istnieć może egzemplarz rękopiśmienny, na którego podstawie jezuici drukowali utwór. Niestety w momencie kasaty zakonu biblioteka kolegium jezuickiego w Kaliszu uległa rozproszeniu, część zbiorów znalazła się w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego⁸². Zasoby drukarskie wydawniczej oficyny jezuickiej przejął początkowo ks. Wiktor Wargawski, który prowadził

⁷⁹ K. Bielska, *Bibliografia starych druków kaliskich do końca XVIII w.*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa-Poznań 1980, s. 49–51.

⁸⁰ R. Łużny, *Pisarze kręgu Akademii Kijowsko-Mohylańskiej a literatura polska*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego” 1966, nr 142, „Prace Historycznoliterackie”, z. 11, s. 52–53, 93–94. Zob. M. Kuran, *Retoryka, historia i tradycja literacka w twórczości okolicznościowej Samuela Twardowskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2008, s. 22–25.

⁸¹ M. Kuran, *O wariantach kaliskiej edycji „Wojny domowej” Samuela Twardowskiego...*

⁸² *Kalisz*, [w:] *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, oprac. L. Grzebień SJ przy współpracy zespołu jezuitów, Wydawnictwo WAM, Kraków 2004, s. 261. Zob. też: K. Bielska, *Drukarnstwo kaliskie jego dzieje i dorobek do upadku Rzeczypospolitej*, „Roczniki Biblioteczne” 1962, nr 3–4, s. 41–77.

warsztat pod nazwą „Drukarnia J. K. Mci i Rzeczypospolitej” do roku 1781⁸³, potem do roku 1793 warsztat działał pod nazwą Drukarnia J. O. Xcia Prymasa Arcybiskupa Gnieźnieńskiego, aż do momentu przeniesienia do Łowicza i włączenia jej do Drukarni Prymasowskiej⁸⁴.

Jeśli nie wypłynie jakiś nowy przekaz rękopiśmienny *Wojny domowej*, wówczas dla części od wtórej do czwartej utworu podstawę wydania stanowić będzie musiała edycja kaliska skorygowana notatkami poczynionymi na podstawie rękopisu przez A. Kowalkowskiego. Podstawą edycji nie staną się zachowane w zbiorach pelplińskich notatki badacza, ponieważ stanowią odpis wydania kaliskiego, czego dowodzi ogląd kilku kart tych zapisków, które otwiera dedykacja dla Branickiego⁸⁵. Swoje zapiski Kowalkowski wykorzystał w pełnym zakresie, przygotowując artykuł opublikowany w *Miscellaneach Staropolskich*.

Bibliography

- Bańkowski Piotr, *Rękopisy rewindykowane przez Polskę z Z.S.R.R. na podstawie traktatu ryskiego i ich dotychczasowe opracowanie*, Nakładem „Przeglądu Bibliotecznego”, Krakow 1937.
- Bielska Krystyna, *Bibliografia starych druków kaliskich do końca XVIII w.*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warsaw–Poznań 1980.
- Bielska Krystyna, “Drukarstwo kaliskie jego dzieje i dorobek do upadku Rzeczypospolitej”, *Roczniki Biblioteczne* 1962, issue 3–4, pp. 41–77.
- Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, vol. 3. part 1: *Wielkopolska*, A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, J. Sójka (eds.), Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław 1977.
- Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, L. Grzebień SJ (ed.) in cooperation with the Jesuit team, Wydawnictwo WAM, Krakow 2004.
- Grabowicz George, “S. Twardowski’s «Wojna domowa». Literary context and aspects of genre”, [in:] *For Wiktor Weintraub*, ed. by Victor Erlich et al., Mouton & Co., The Hague–Paris, 1975, pp. 169–187.

⁸³ *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 3, cz. I: *Wielkopolska*, oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, J. Sójka, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław 1977, s. 94, 104 i 260.

⁸⁴ J. Sójka, *Drukarstwo w Kaliszu*, [w:] *Dzieje Kalisza*, red. W. Rusiński, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1977, s. 244–246.

⁸⁵ Godne namysłu wydaje się, czemu badacz odpisał edycję kaliską zamiast rękopisu? Trudno to jednak stwierdzić.

- Inwentarz rękopisów Biblioteki Załuskich w Cesarskiej Bibliotece Publicznej*, Olga N. Bleskina (RBN), Natalia A. Elagina (RBN), współpraca K. Kossarzecki (BN), Sławomir Szyller (BN) (eds.), Biblioteka Narodowa, Warsaw 2013.
- Kaczmarek Marian, *Epicki kształt poematów historycznych Samuela Twardowskiego*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław 1972.
- Katalog rękopisów Biblioteki Narodowej, series 2, Vol. 2. ref. 3006–3300. Rękopisy z Biblioteki Załuskich i innych zbiorów polskich, zwrócone z Leningradu w latach 1923–1934*, Bogumił Stanisław Kupść, Krystyna Muszyńska (eds.), Biblioteka Narodowa, Warsaw 1980.
- Kossarzecki Krzysztof, “Z prac Biblioteki Narodowej nad inwentarzem zachowanych rękopisów z dawnej Biblioteki Załuskich”, *Z Badań nad Książką i Księgozbiornicami Historycznymi 2017: Polonika w zbiorach obcych, tom specjalny*, pp. 263–270. Available online: <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-043195e1-985b-40ea-bb59-0f24f5ad89eb>; <https://doi.org/10.33077/uw.25448730.zbkh.2017.74>
- Kowalkowski Alojzy F., “O rękopisie i wydaniach «Wojny domowej» Samuela Twardowskiego”, *Miscellanea staropolskie 3, Archiwum Literackie 14*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław 1969, pp. 83–204.
- Kowalkowski Alojzy F., “Wojna domowa” Samuela Twardowskiego (szkic monograficzny), część I i II, mps UAM w Poznaniu Katedra Literatury Polskiej M 225/1 and 2.
- Kowalkowski Alojzy F., “Ze studiów nad «Wojną domową» Samuela Twardowskiego”, *Ruch Literacki* 1935, issue 9–10, pp. 244–252.
- Kowalkowski Krzysztof, “Nieznany rękopis «Wojny domowej» Samuela Twardowskiego sporządzony przez ks. Alojzego Kowalkowskiego”, *Studia Pelplińskie* 2017, pp. 489–492.
- Kozłowska Janina, “Nieznane wiersze Samuela ze Skrzypny Twardowskiego”, *Biblioteka Warszawska* 1913, vol. 1, pp. 381–385.
- Kozłowska-Studnicka Janina, *Katalog rękopisów polskich (poezji) wywiezionych niegdyś do Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu znajdujących się obecnie w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie*, Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, Krakow 1929, published by Polska Akademia Umiejętności, pp. 33–34.
- Kuran Michał, “O wariantach kaliskiej edycji «Wojny domowej» Samuela Twardowskiego”, *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Librorum* 2010, issue 16, pp. 57–116.
- Kuran Michał, *Retoryka, historia i tradycja literacka w twórczości okolicznościowej Samuela Twardowskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2008.
- Lausberg Heinrich, *Retoryka literacka. Podstawy wiedzy o literaturze*, trans., edition and introduction by A. Gorzkowski, Wydawnictwo Homini, Bydgoszcz 2002.
- Łaskarzewska Hanna, “Losy księgozbiorów historycznych w latach 1939–1945 i po zakończeniu drugiej wojny światowej”, *Cenne, Bezcenne, Utracone: Katalog utraconych dzieł sztuki*, 2012, pp. 15–26.

- Łużny Ryszard, “Pisarze kręgu Akademii Kijowsko-Mohylańskiej a literatura polska”, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego* 1966, issue 142, *Prace Historyczno-literackie*, coll. 11.
- Mężyński Andrzej, *Biblioteki Warszawy w latach 1939–1945*, Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Departament Dziedzictwa Kulturowego, Warsaw 2010.
- Nowak-Stalman Sybille, *Epika historyczna Samuela ze Skrzypny Twardowskiego*, trans. Marta Przybylik, Roman Krzywy (ed.), Świat Literacki, Izabelin 2004.
- Ocieczek Renarda, “Dwudziesta rocznica śmierci poety – inicjatywy wydawnicze kaliskich jezuitów”, [in:] *Wielkopolski Maro Samuel ze Skrzypny Twardowski i jego dzieło w wielkiej i małej ojczyźnie*, Katarzyna Meller and Jacek Kowalski (eds.), Wydawnictwo Poznańskie Studia Polonistyczne, Poznań 2002, pp. 340–351.
- Ocieczek Renarda, *Sławorodne wizerunki. O wierszowanych listach dedykacyjnych z XVII wieku*, Uniwersytet Śląski, Katowice 1982.
- Puchowski Kazimierz, “Historia w kolegiach jezuickich w czasach Samuela ze Skrzypny Twardowskiego”, [in:] *Wielkopolski Maro Samuel ze Skrzypny Twardowski i jego dzieło w wielkiej i małej ojczyźnie*, Katarzyna Meller and Jacek Kowalski (eds.), Wydawnictwo Poznańskie Studia Polonistyczne, Poznań 2002, pp. 321–339.
- Sójka Jan, “Drukarstwo w Kaliszu”, [in:] *Dzieje Kalisza*, Władysław Rusiński (ed.), Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1977, pp. 238–246.
- Stalman S., *Die Historischen Epen von Samuel ze Skrzypny Twardowski*, Rheinische Friedrich-Wilhelms Universität, Bonn 1971.
- Straty bibliotek w czasie II wojny światowej w granicach Polski z 1945 roku. Wstępny raport o stanie wiedzy*, parts 1–3, Andrzej Mężyński (ed.), Wydawnictwo Reklama Wojciech Wójcicki, Warsaw 1994.
- Twardowski Samuel, *Wojna domowa z Kozaki i Tatary, Moskwą, potem Szwedami i z Węgry przez lat dwanaście tocząca się dotąd, na cztery podzielona księgi, ojczystą muzą*, financed by J. Forster, Wdowa Łukasza Kupisza, Krakow 1660.
- Twardowski Samuel, *Wojna domowa z Kozaki i Tatary, Moskwą, potem Szwedami i z Węgry przez lat dwanaście za panowania najjaśniejszego Jana Kazimierza króla polskiego tocząca się. Na cztery podzielona księgi ojczystą muzą od... opus posthumum*, Calissii, typis Collegii Calissiensis Soc[ietatis] Iesu, 1681.
- Twardowski Samuel, *Wojna kozacka późniejsza przez Jana Kazimierza króla polskiego poparta i skończona w roku 1651*, Daniel Vetterus, Leszno [1552–1555].
- Zaborowska-Musiał Justyna, “Twórczość Owidiusza w jezuickiej dydaktyce szkolnej XVI–XVIII w.”, [in:] *Dwa millenia z Owidiuszem*, Łukasz Berger et al. (eds.), Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2020, pp. 285–313.

Michał Kuran – Ph.D. hab., professor of the University of Lodz at the Faculty of Philology, Institute of Polish Philology and Speech-Language Pathology, head of the Department of Old Literature, Editing and Auxiliary Sciences. Academic interests:

Polish literature from the second half of the 16th century to the first half of the 18th century. Secular and religious occasional literature (both prose and poetry), Old Polish prose, memoirs and chronicles, as well as handbooks on epistolography, Oriental topics, and Old Polish genealogy. He has devoted works to the outputs of Samuel Twardowski, Marcin Paszkowski, and Aleksander Gwagnin. Major publications: *Retoryka, historia i tradycja literacka w twórczości okolicznościowej Samuela Twardowskiego*, Łódź 2008; *Marcin Paszkowski – poeta okolicznościowy i moralista z pierwszej połowy XVII wieku*, Łódź 2012.